

Lush Gjergji

OBITELJ I BRAK — MJESTO
AUTENTIČNOG SUSRETA OSOBA

1. Osnovne tendencije današnje obitelji i braka

Govoriti općenito o obitelji i braku danas je vrlo teško i delikatno zato što o problemima u njoj nemamo dovoljno podataka te zbog toga što se njeno stanje stalno mijenja, već prema okolnostima mjesta i vremena. Nešto ipak možemo reći o toj temi i to na temelju iskustva bilo sa zaručnicima koji se spremaju na brak, bilo s već oženjenima i njihovim obiteljima.

S jednom činjenicom danas se uglavnom svi slažu: brak i obitelj u teškoj su krizi i mladi se sve teže odlučuju na taj životni korak. To pokazuje i rast broja razvedenih, sterilitet mnogih brakova (sve manje djece, a sve više pobačaja), sve češće pojave zajedničkog života bez ikakvih obveza (bez civilnog i crkvenog braka), sve veća površnost u bračnoj vjernosti itd. Opće iskustvo danas nas navodi na dublje razmišljanje o tim i drugim pojavama te na pokušaje traženja i pronalaženja nekih novih rješenja. Pokušat ću ovdje tu problematiku prikazati sa psihološko-pedagoškog gledišta kako bih tim pridonio boljem shvaćanju te pojave i eventualnom pronalaženju nekih novih elemenata za promjenu i poboljšanje takvog stanja.

Navest ću ukratko neke osnovne karakteristike današnje obitelji:

— Danas se teži privatizaciji afektivnih veza, seksa i morala pa tako i privatizaciji obitelji i braka, pri čemu se smatra da je sve posve privatne naravi. O bračnim se parovima nitko ne brine, te o njima ovisi kako će se snalaziti u novim životnim prilikama. »Nitko se danas ozbiljno ne

brine o pripremi, a još manje o kasnijem životu braka i obitelji. Obitelj je ostala nekako sa strane, izgubila je temeljnu ulogu i mjesto. Braćni su drugovi u novoj životnoj situaciji, 'stvaraju' novi život, ali ih na tom putu nitko ne prati, nitko im ne pomaže. Parola je: snalazi se kako zna-deš! Budući da su sami, i najmanji problemi za njih mogu biti fatalni.«¹

— Obitelj postaje sve zatvorenija u sebe, dok je prije imala različite funkcije: ekonomske, političke, kulturne, vjerske, običajne itd., tako da su mnogi bili zainteresirani i angažirani oko njezine stabilnosti.

— U odnosima je sve više naglašen individualizam, a ne zajedništvo.

— Odgoj djece povjerava se drugima: dječjem vrtiću, školi, Crkvi itd. Gubi se važnost rađanja djece, jer ona navodno često »narušavaju« ustaljenost obitelji s različitih vidika: navike, ekonomiju, vrijeme, ili, bolje rečeno, na djecu se više gleda s negativne negoli s pozitivne strane.

— Sve je očitiji pluralizam mišljenja, životnih stavova i životne filozofije, sve su različitija iskustva i pogledi na svijet, na obitelj i na brak.

— Uspostavljen je novi način međuljudskih odnosa. To znači da je odnosa sve više i da se zbog pokretljivosti i dinamike današnjeg života ti odnosi lakše uspostavljaju, ali je njihov intenzitet i dubina vrlo mala jer su često funkcionalni i anonimni. Takav način odnosa snažno utječe i na bračne, tj. obiteljske veze, jer se nedostatak i siromaštvo tih odnosa žele nadoknaditi u obiteljskom ili bračnom životu. To dovodi do velike praznine, a onda i do potrebe za ljubavlju, koja je navodno glavna i jedina svrha braka, dok su u drugom planu rađanje djece, obiteljski život, odgoj, zajedništvo života i si. Gdje se ne postiže ljubav, nema ni braka, pa je zato brak toliko nestalan budući da je ljubav često nestalna, posebno ako se misli na osjećajnost, afektivnost.

Možemo se onda pitati što je zapravo ostalo od obitelji? Ostala je *briga majke za djecu i ljubav*, »no briga oko djece sve je manja budući da je majka zaposlena, dok ljubav (p)ostaje težnja, želja, nada, ali sve manje iskustvo obitelji.«² Što je zapravo brak: neizbježna stvarnost koju treba sklopiti prije ili kasnije, ili pak jedinstvo odnosno zajedništvo, susret dviju različitih osoba u ljubavi? Ljubav je moćna i pod njezinom snagom ljudi se i odlučuju na brak, ali ona nije svemoćna, svemoguća. Mnogi mladi ljudi pogrešno misle da je dovoljno voljeti se, biti zaljubljen, pa da će ljubav »pokriti« sve zlo. Zato se premalo angažiraju za aktivnu ljubav, za darivanje i primanje u uzajamnosti, za čuvanje i njegovanje ljubavi.

¹ LUSH GJERGJI, »Privatizimi i familjes« (IV), u *Drita*, br. 8—9 (1980.), str. 6.

² ARMANDO CATEMARIO, *Linee di antropologia culturale*, voi I, Qualecultura, 1973., str. 404.

Socio-kulturna revolucija našega stoljeća preokrenula je i posve promijenila međuljudske odnose i ponašanje pojedinca, obitelji i društva. Ljudi su danas u stalnom pokretu, napetosti, traženju, iščekivanju i nalaženju novih životnih modela. Stalna borba i napetost oko mnogih problema koje nameće današnji način života i rada čovjeka zaokupljaju do te mjere da nema više volje, vremena i snage da se »bavi« samim sobom, drugima, u ovom slučaju problemima partnera, braka, obitelji. Pred takvim situacijama čovjek može reagirati trojako:

— Prvo naći pravo rješenje problema sačuvavši i razvivši svoju ličnost.

— Živjeti u sebi taj sukob tražeći samo za sebe neko uspješno rješenje problema.

— Neracionalna obrana i bijeg u akciju (radim, mučim se, stalno sam u akciji samo da ne bih morao misliti, da se ne bih morao susresti sa sobom i s drugima). Za mnoge je posao bijeg (»spas«) od životne stvarnosti, mogućnost da nekako prođe vrijeme, da se ispuni životna praznina. Kao zadnje sredstvo ostaje povlačenje u sebe, uništenje vlastite ličnosti.⁵

Ukratko možemo reći ovako: sve se danas brzo mijenja tako da je vrlo teško pratiti, a još teže prihvaćati sve te promjene.⁶ Ništa danas nije više tako sigurno, stalno, određeno, prirodno, jasno i od svih ili bar od većine prihvaćeno kao što je to želja i htijenje da se živi zajedno, kao težnja za srećom i ljubavlju, kao borba i traženje novih putova i načina da se to postigne.

2. Utjecaj djetinjstva i obiteljskog života na brak

Obitelj se može smatrati tržnicom i razmjenom dobara, dijeljenjem iskustava, života. U njoj su na prvom mjestu roditelji od kojih se i najviše očekuje. Oni najviše daju i o njihovu uzajamnom iskustvu i životu umnogome ovisi sudbina braka, odnosno obitelji, te odgoj djece. Način i snaga roditeljske ljubavi i prihvaćanja bitno utječe na psihološko-afektivno-emotivni razvoj i sazrijevanje ličnosti u djece.⁷

Prvi korak, preduvjet svake promjene upravo je prihvaćanje samoga sebe, onoga što jesam, i želja, težnja za onim što želim biti (realna i idealna slika o samome sebi).⁸ Glavni razlog neprihvaćanja jest u nega-

⁵ NATHAN W. ACKERMAN, *Psicodinamica della vita familiare*, Boringhieri, 1973., str. 10.

* O promjenama u obitelji vidi: N. W. ACKERMAN, *nav. dj.*, str. 145 i si.

= O prvim odnosima vidi: CALVIN S. HALL, GARDNER LINDZEY, *Teorie della personalità*, Boringhieri, str. 26 i si.; 512; H. GRATIOT-ALPHANDERY, RENE ZAZZO, *Trattato di psicologia dell'infanzia*. Armando, 1971., str. 148—181.

" NADINE BOUCHER, *L'uomo e la donna in armonia*, SEI, 1973., str. 30 si.

tlviiom odgoju, gledanju na djecu i u kazni, strogosti i formalizmu roditelja s djecom. Roditelji često znaju upozoravati djecu na ono što ne valja, što nije dobro, na njihove mane, propuste, nedostatke, ali ih premalo hrabre, potiču, bodre na dobro. Pesimistički stav — »vidjet ćeš, bit će kasno, sjetit ćeš se ti toga« itd. — uvjetuje neprihvaćanje samoga sebe. Bojazan da ga drugi ne »otkriju«, da time ne bi izgubio roditeljsku ljubav, čini ga još više nesigurnim, slabim, nemoćnim. Prikazivanje drugih kao onih koji vrebaju, čekaju na njegove mane, slabosti, a ne kao prijatelja, ljudi, braće, drži ga pod pritiskom straha, napetosti i unutrašnje borbe. Zbog takvog lažnog i nezdravog odgoja, zbog toga što u najranijem djetinjstvu, za vrijeme školovanja, socijalizacije (ulaženje u društvo, skupinu) i u pubertetu nisu doživjeli iskustvo prihvaćenosti, mnogima život danas prolazi u vječitoj glumi i u strahu da ih drugi ne »otkriju«.

Prihvatiti i posjedovati sebe, biti, tj. živjeti sa samim sobom, u mogućnostima promjene i napretka temeljni je kamen za sigurnost, prihvaćanje, ljubav, za odnos s drugima. Ako ljubav nije pokretač odgoja i svih akcija, interakcija, onda neće biti ni pravoga odgoja.

Mnogi roditelji ljube svoju djecu iz egoizma, egocentrizma, kao produžetak svojega života, kao mogućnost ostvarenja vlastitih neuspjeha. Zato ih opterećuju prevelikim, često nemogućim očekivanjima: zar ja nemam pravo očekivati. . . , jer sam ti dao. . . . Takvo shvaćanje gleda na dijete kao na *objekt* koji roditelji posjeduju. Znak je to roditeljske nezrelosti i infantilizma, jer svoju djecu ne ljube neuvjetno, nego samo uvjetno: ako, ukoliko, kada. . . . Roditelji žele život svoje djece učiniti funkcionalnim za sebe, programirati ga, pa zato pred svakom promjenom, kao npr. u pubertetu ili u braku, ostaju razočarani, bespomoćni, ozlovoljeni, agresivni, jer su svoju djecu htjeli za sebe. Takva djeca opterećena su osjećajem *duga, dužnosti, obveza* prema roditeljima (jer su im oni dali život. Školovali su ih) umjesto da roditelji misle, žive u i o roditeljskoj ulozi, da život, rast, razvoj, školovanje i sve ostale faze razvoja smatraju temeljnim pravom djece, bez ikakvih pretenzija na njihov život, bez traženja da im se na neki način »uzvrati«. Takav odgoj budi u djeci strah pred životom, nesigurnost, potrebu za roditeljima, on im koči normalni razvoj do zrele ličnosti. Samo odgoj u ljubavi daje djeci osjećaj odgovornosti, inicijative, sigurnosti, hrabrosti, otvara ih životu.' To drugim riječima znači imati sposobnost i hrabrost darivanja, dati im život i ljubav bez straha ili očekivanja, znajući da se to zaista istinski isplati, da tako najviše dobiju i djeca i roditelji.***

* ZAZZO, *nav. dj.*, str. 173—181.

* MANUEL TEJERA DE MEER, // *bambino e i suoi primi rapporti umani*, Citt. Ed., 1978., str. 117—149.

* BOUCHER, *nav. dj.*, str. 37.

O tome vidi: LUSH GJERGJI, »Femija ka te drejte ne dashuri«. u *Drita* br. 4 (1979), str. 7.

Život je najveća dužnost svakog čovjeka, a na nama je da izaberemo kako živjeti. Pravila, red i disciplina, ako su nametnuti ili prihvaćeni pod prisilom, ne odgajaju za zrelost i odgovornost. Naprotiv, djeca koja su tako odgajana živjet će kasnije u životu bez originalnosti, inicijative, angažiranosti, bez kreativnosti. To, naravno, ne znači da u životu ne treba prihvaćati nikakve norme, principe, pravila; to znači da ih treba prihvaćati iz života, iz ljubavi, iz Iskustva, a ne kao »dogme«, kao Izvanjska opterećenja i granice.

U braku se često želi nadoknaditi, ispuniti ili naći ono što se nije postiglo u nesređenom ili u teškom djetinjstvu; u djeci se nekako traži Izlaz i neko osmišljenje možda sada nesređenog braka... i to onda ostavlja teške posljedice na djeci. Mnogi u brak ulaze želeći da nađu samoga sebe, da Ispune prazninu i životnu monotoniju. »Međutim, trebalo bi da bude obrnuto: najprije, za početak, trebalo bi već imati (naći) potpuni sklad, ravnotežu sa samim sobom, onda s drugima i na kraju dogovor (sporazum) s jednom osobom.«^{*^} U takvim slučajevima rađanje djece bit će sretan događaj za roditelje i za djecu. Brak je često uvjetovan prošlošću, iskustvom iz djetinjstva, kao projekt za budućnost, kao želja da se Izbriše prošlost, a najmanje kao življenje sadašnjeg trenutka i odnosa. Kako se vidi iz ovoga, malo je osoba koje su u stanju realno ljubiti.*- Može ljubiti samo onaj tko je siguran da je ljubljen, tko ima Iskustvo ljubavi, prihvaćanja, sigurnosti; inače će tražiti izvan sebe ono što nema u sebi. Boucher je u postocima Izračunao razloge za sklapanje braka: SOVo strah da ne bi ostali sami; SC/o potreba da bude ljubljen; 20"/o da bi se oslobodio obiteljske sredine; IC/o seksualne potrebe (više u muškaraca negoli u žena) i napokon IOVo ljubav, afekti i zbližavanje.*^ Postotak tih motiva može varirati u različitim osoba. No Ipak je on pokazatelj različitih okolnosti koje mogu utjecati na brak. Taj je postotak ujedno pokazatelj tzv. pseudoizbora koji unesrećuju ljude. Da bi nekako izdržali u tom pseudoizboru, mnogi uvjeravaju sebe da je to bio jedini moguć izbor, njihova sreća ili nesreća, ili pak okrivljuju partnera: da nisam s ovim (s ovom) .. ., izbjegavajući tako frustraciju, osjećaj odgovornosti. To zapravo i nisu izbori nego vraćanje u djetinjstvo, u prošlost ili projekt budućnosti, a u oba slučaja ne radi se o zdravom i zreloom prihvaćanju stvarnosti i života.

Previše kritični i previše protektivni roditelji ne daju djeci šanse za izbor, za rizik, za probleme i opasnosti, ne daju im da se vježbaju u odgovornosti, nego ih brane i zaštićuju od svih opasnosti. Uzmimo na primjer dijete koje je. Igrajući se, palo, a majka mu, zato što se mali udario, te da se to opet ne bi dogodilo, zabranjuje Igru. Ako je dijete samo i padne, neće mu biti ništa, ponovno će pokušati odmjeriti svoje snage sa zadat-

BOUCHER, *nav. dj.*, str. 47.

Isto, str. 50.

Isto, str. 51.

kom, s igrom. Djeca koja su previše »zaštićena« od nesigurnih majki i kasnije u životu bit će nesigurna i plašljiva pred problemima, izbjegavajući sve što je novo, riskantno i teško. Jednom riječju nedostaje im samopovjerenje, samopouzdanje, hrabrost i snaga za život, za suočenje sa životom. Novu će priliku dobiti za vrijeme školovanja, u procesu socijalizacije i u pubertetu, ali sve te faze povezane su s djetinjstvom.

Upravo hrabrost i sposobnost na reakciju pred životom je od temeljnih značajki zrele ličnosti, a to se onda očituje i prihvatanjem životne stvarnosti te rizika i odgovornosti za svoja djela. Sve što je novo, nepoznato, za nezrelu je ličnost opasnost, a za djecu izvor nesigurnosti, straha, uznemirenosti. Naprotiv, za zrelu osobu to je nova mogućnost izbora, nova prilika za traženje novih rješenja. Kako je poznato, djeca su po naravi znatiželjna, živi dinamizam, u stalnom traženju, posebno kada su praćena sigurnošću i ljubavlju roditelja, ali postaju vrlo nesigurna ako im nedostaje ta potpora, gube volju za novim, za izborom, za životom, postaju apatična.

Bojažljivi, nesigurni i previše protektivni roditelji »guše« svoju djecu, ne daju im prilike za rizik, nemaju povjerenja u djecu i na taj način veoma negativno utječu na njih. Takva egoistična ljubav prema djeci zapravo je kočenje njihova rasta i razvoja.*

3. Anonimnost u društvu

Mnogi su današnji ljudi Iskorijenjeni iz vlastite sredine, život ih baca u nove i nepoznate situacije, u kojima često ostaju samo na »površini«, pa žive tek tako u formalnim odnosima na poslu, u profesiji, organizacijama, a da se ne oslobode problema i konflikata. Takvi odnosi bude u čovjeku želju da što prije izađe iz te anonimnosti, da stvori vlastitu obitelj, te u njoj i s pomoću nje načini mali »kutić zemaljskog raja«, sreće i zadovoljstva. Budući da je život jedna cjelina, kontinuum, sastoji se od različitih odnosa i momenata, i ukoliko veći dio svoga vremena čovjek »životari«, tj. živi samo zato što mora živjeti, zato što svi tako rade, jer nema drugog Izlaza, to će onda svakako utjecati i na bračni i obiteljski život. Opterećen iskustvom rada, anonimnosti, ili kako se danas kaže: čovjek je postao »kotačić« u proizvodnji, ne može intenzivno živjeti ni odnose u braku ni u obitelji.

Ackerman piše: »Karakteristika našega vremena jest specifična neharmoničnost odnosa pojedinaca i društva.«[^] Imajući pred očima te probleme, Durkheim govori o anonimnosti čovjeka i društva, Fromm o alijenaciji i nekomunikaciji među ljudima, a Riesman o čovjeku koji je

Isto, str. 87 – 89; 92 – 93.

ACKERMAN, *nav. dj.*, str. 147.

usmjeren prema drugima a zaboravlja sama sebe. U toj situaciji obitelj i brak postaju utočište, mjesto gdje se želi i pokušava ponovno dobiti i nadoknaditi ono što se gubi izvan nje, na radnom mjestu, u životu. Tako zvaní izvanjski život ili život izvan obiteljskog kruga vrlo je prisutan i u bračnom, obiteljskom životu, u najintimnijim trenucima. To uvelike opterećuje i otežava odnose u braku i obitelji. Zato često čujemo riječi: ne čudim se što nisam zadovoljan i sretan izvan obitelji, izvan kuće, ali ne mogu shvatiti kako mi to ne uspijeva ni kod kuće (sa svojim mužem, sa svojom ženom, s djecom) . . .

Život nema nekih prostora, mjesta, situacije u kojima bismo mogli »trenirati« za život, ili se mogli »igrati« života, već je sve život, sve je jedna cjelina s mnogovrsnim i uzajamnim utjecajima i prožimanjima. Međutim, to ne znači da je život fatalan i psihološki determiniran, da je sve uvjetovano i da se ništa ne može promijeniti. Naprotiv, od nas se traži svestrana angažiranost u međuljudskim odnosima, a time bi brak i obitelj mogli postati oaza, baza sigurnosti, ljubavi i komunikacije.

Borba za uspjeh u radu i životu, za mjesto u obitelji i u društvu, za uloge, za zaradu prenosi se i na obiteljski teren tako da za brak, za obitelj i za djecu ostaje malo vremena, volje i snage.*" Danas se mnogi žale da su vrlo umorni i opterećeni današnjim načinom života i rada, da nemaju više nimalo vremena da se bave samim sobom ili onim što im se sviđa, što ih izgrađuje, da nemaju vremena za najvažnije vrednote u životu ili da se više ne znaju odmarati. Istina je nešto drukčija: ako čovjek nešto zaista voli i bira, ako se za to angažira cijelim svojim bićem, ako se koristi svim raspoloživim snagama da to postigne, ako ima velike ciljeve za koje se isplati truditi, angažirati i živjeti — onda više ništa neće biti teško, nemoguće i nepodnošljivo. Moramo znati da nas napor, trud i posao ne umaraju toliko koliko unutrašnji konflikti, nezadovoljstvo, rastrganost ličnosti, ono što činimo bez ljubavi, pod prisilom, ono u što ni sami ne vjerujemo. Tamo gdje se čovjek ne osjeća svoj čovjek, gdje nema zadovoljstva i životnih motivacija, nekorisno se troše velike energije i snage.*^ To je danas posebno izraženo u površnosti na radnom mjestu, u međuljudskim odnosima, u preopterećenosti mnogim poslovima ... Što je čovjek sretniji i zadovoljniji, to manje osjeća potrebu za posjedovanjem i obrnuto, što je nesretniji, osjeća veću potrebu za posjedovanjem, pa čak i u međuljudskim odnosima. »To je dinamični odnos između *biti* i *imati*. Što je jače *biti* u nama, manje se osjeća potreba za *imati* ili *činiti*.

Društvo, civilizacija, sredina, radno mjesto, te stil i način života utječu na cjelokupnu čovjekovu ličnost, pa, prema tome, i na ljubav.

" Isto, str. 151, 154 i dalje.

" B O U C H E R , *nav. dj.*, str. 99 i dalje.

>« Isto, str. 108.

Fromm misli da zapadno društvo negativno utječe na ljubav, jer stvara »lažne ljubavi« ili, kako on kaže, »dezintegrira« (uništava, razara, razjedinjuje) ljubav.¹ Posebno naglašava negativni utjecaj radnog mjesta² za-
rade i organizacije posla, koja često »depersonalizira čovjeka«, jer on postaje samo važan »kotačić« u cjelokupnom sistemu proizvodnje. Time se »moderna čovjek odvađa od samoga sebe, od svojih bližnjih, od prirode«³ i pretvara se u objekt zabave, potrošnje i tržišta. U ovoj koncepciji prvo-
bitna svrha braka jest pronalaženje nekog skloništa od samoće i neza-
dovoljstva. »Osniva se savez udvoje protiv svijeta i taj egoizam udvoje zamjenjuje se za ljubav i intimnost.«⁴

Možemo ukratko reći da sredina i društvo u kojem čovjek živi utječu na njegov cjelokupni život.

4. Što znači ljubav u obitelji, u braku?

a) Problem izbora

Ljubav u obitelji, odnosno u braku prije svega ovisi o izboru. Odlu-
čiti se i odabrati između različitih mogućnosti jednu osobu vrlo je težak zadatak. On zahtijeva od čovjeka dobru analizu sama sebe i drugih, te analizu temeljnih motivacija za izbor i sposobnosti potvrđivanja toga izbora u životu. U takvom izboru najbolje se iskazuje ličnost, njena zre-
lost ili nezrelost, te njezina sposobnost za život. To posebno vrijedi za velike životne izbore, za životna ili temeljna opredjeljenja, jer o njima umnogome ovisi cijeli život. Osposobiti nekoga za život uglavnom znači osposobiti ga za izbore, odluke, opredjeljenja i stavove u životu. Da bi se to postiglo, vrlo je važan odgoj djeteta za ljubav, odgovornost i autono-
miju. Pravi i zreli roditelji nikada ne dovode u pitanje ljubav prema dje-
ci, jer su oni roditelji i odgajatelji, pa je, prema tome, ljubav uvijek polaz-
na i završna točka u njihovu odgoju. Često su u životu izbori vrlo ograni-
čeni zbog različitih faktora koji su utjecali da se još u djetinjstvu stekne negativno iskustvo u obitelji. Ti su faktori npr. strah da se ne izgubi ljubav i roditeljska pažnja, bojazan pred nepoznatim, novim životnim situacijama, zatim strah pred rizikom da se pogriješi, te imitiranje drugih, nesigurnost u sebe i u svoje akcije itd.

Izbor je pozitivan tek onda kad se između više mogućnosti, razmo-
trivši trijezno i razborito sve okolnosti, bez nekog pritiska pozitivno od-
lučimo za jednu od mogućnosti, ne zato što nemamo druge, već zato što tako želimo, zato što smo cijelim svojim bićem u tom izboru, što se time

¹ ERICH FROMM, *L'arte d'amare*. II Saggiatore, 1972., str. 109. Vidi također str. 107 – 124.

² Isto, str. 109 – 111.

³ Isto, str. 112.

iskazuje cijela naša ličnost i zato što želimo živjeti odgovorno pred sobom i pred drugima.^

Zrelost od nas zahtijeva I priznanje pogrešaka, poraza, promašaja, a time, naravno, i nove Izbore. Nezrelo je tvrdoglavo ustrajati na starome, kao da je sve u redu, i trošiti životne energije samo zato da bi se pošto-poto »izdržalo«, da bi se pokazalo kako nismo pogriješili ili da se ne bismo ponizili pred sobom ili pred drugima. Pri svakom izboru vrlo je važno jedinstvo ličnosti. To znači da ne bismo smjeli Izabirati pod pritiskom ili utjecajem samo jedne životne sfere, da tako kažem, jednoga »djela« naše ličnosti, kao npr. pod pritiskom afekta, srca, već angažirajući sve komponente u sebi, cjelokupnu svoju ličnost. Što je u Izboru veći udio cijele ličnosti, manja je mogućnost promašaja, nezadovoljstva I konflikta. U tom je smislu Kant govorio otprilike ovako: Izaberi ono što bi svatko u tvojoj situaciji Izabrao i što bi i ti uvijek u toj situaciji izabrao. Time se želi reći ovo: nikada ne biraj pod pritiskom nekih okolnosti I situacija, nego pokušaj doći do najpovoljnije unutrašnje, psihičke situacije, komuniciraj sa samim sobom, u svakom Izboru angažiraj se u potpunosti i tek ćeš tada dobro Izabrati.

Kad je čovjek, na primjer zaljubljen, često bira pod »pritiskom« osjećaja I srca, dok su ostale kvalitete njegove ličnosti malo ili nimalo angažirane. Međutim, kada se promijeni situacija (dvoje se vjenča npr.), onda se u njemu »probude druge komponente« (razum, volja, sloboda, iskustvo itd.) I počnu se buniti protiv takvog Izbora. Čovjek je tada razdijeljen I rastrgan u sebi, ne nalazi sebe u svome Izboru ili djelu. Možda će nam to najbolje ilustrirati primjer umjetnika ili graditelja. Kada oni u svojim djelima uspijevaju? Onda kada se najbolje uspiju izraziti, kada u svojim djelima nalaze samoga sebe, kao npr. Michelangelo u »Mojsiju«. Nešto je slično i s našim izborima, djelima I odlukama. Zadovoljan sam, naime, i sretan onda kad sam se izrazio čitavim bićem, kad u svome izboru nalazim sebe.

Izbor je negativan onda kada se, npr. mladić ili djevojka odlučuju za brak, jer brakom žele steći autonomiju, pobjeći od roditelja, izbjeći osjećaj samoće te osjećaj straha pred samima sobom ili pod pritiskom određenih situacija u kojima nisu angažirani u cijelosti I u kojima se ne iskazuje bogatstvo njihovih ličnosti, nego se izražavaju samo djelomično i na trenutke. Međutim, kada postignu ono što su htjeli, npr. autonomiju, nisu više zadovoljni I sretni, čude se kako su to mogli učiniti, više ne prepoznaju sebe u tom izboru. To je najbolji pokazatelj neodgovornog, nezrelog i djelomičnog Izbora, Izbora kod jakim utjecajem jedne situacije.

Svaki izbor ima u sebi I rizik promašaja. Stoga, ako želimo što bolje odabrati i pri tome što manje griješiti, treba prije svega:

*» O dinamici izbora vidi: BOUCHER, *nav. dj.*, str. 62 – 80.

- dobro upoznati samoga sebe (tko sam ja i što zapravo hoću?)
- dobro upoznati druge i analizirati situacije i okolnosti
- u svakom izboru maksimalno angažirati cijelu ličnost, birati odgovorno i cjelovito, ili, drugim riječima, u svojim izborima i opredjeljenjima biti harmonična, jedinstvena ličnost.

b) Biti na raspolaganju

Biti na raspolaganju znači prije svega biti zreo, biti načisto s sobom, biti jedinstvena ličnost i, kao takav, sa sigurnošću i s ljubavlju biti i za drugoga, susresti se s drugima. To je pozitivno otvaranje prema drugima, bez ikakvih pretenzija, predrasuda i planova. To je ukorijenjenost u istini o samome sebi i o drugima, te uzajamno obogaćivanje ličnosti. Biti na raspolaganju znači osjećati unutrašnje bogatstvo u sebi i to bogatstvo pružati i nuditi drugima, shvaćati društvenost čovjeka, biti svjesni da smo u stalnoj vezi, kao lanac, i da nas ti odnosi obogaćuju, izgrađuju, čine sretnima.^^

Zreo čovjek ne čeka pasivno da mu se drugi ponude, da mu drugi budu na raspolaganju, nego se aktivno i pozitivno postavlja prema životu, prema ljudima, čineći prvi korak prema otvaranju. Takav odnos prema drugima izražava zrelost osobe, spremnost dinamičnih odnosa, daje šansu i drugima da se otvore, onima koji su možda blokirani, paralizirani, pod utjecajem prijašnjih negativnih iskustava, koji se boje samoga sebe, drugih, jer se boje da će biti odbijeni, poraženi, poniženi. Biti na raspolaganju drugima znači pozitivno potaknuti druge da se otvore životu i ljudima. Osjećati bogatstvo i ljepotu tog velikog čina izražavanja, života, znači biti na raspolaganju.

Taj način življenja, posebno u braku i u obitelji, čini život nepreusušnim izvorom bogatstva, sreće i radosti, ljude uzajamno obogaćuje, uvijek otvara nove mogućnosti međuljudskih odnosa, svestrane i cjelovite komunikacije, stvaranje zajedništva u ljubavi. Uzajamnost u braku znači ne smatrati sebe višim ili nižim nego različitim od drugoga, i baš u toj izdvojenosti naći mogućnost uzajamnosti, komunikacije. Tko nije zreo, tko nije sposoban biti na raspolaganju, taj će vrlo lako drugoga smatrati sredstvom, nastojat će ga modelirati »po svome ukusu«, tražeći da se drugi prilagodi njemu. Zlatno je pravilo u braku: poštovati sebe i drugoga; prihvaćati sebe i drugoga; vjerovati u sebe i u drugoga.

Tri su neprijatelja braka i ljubavi:

- Osjećaj inferiornosti, dok su sva ljudska bića jednaka što se tiče dostojanstva, prava na život, na sreću i ljubav, bez ikakve razlike na

spol, na ekonomske ili društvene razlike, pa je zato uzajamnost u ljubavi početna točka pozitivnog otvaranja, darivanja i primanja.

— Izdaja samog sebe, a time i drugoga, pa zato čovjek ne bi smio nikada odreći se samog sebe tako da se odrekne svoga dostojanstva i svoje ličnosti radi drugih (radi drugoga), pa ni u ljubavi.

— Imati osjećaj »završenosti«. Stoga čovjek ne bi smio nikada sebe smatrati definitivnom ličnošću, u svemu i za sve formiranom, nego bi morao uvijek imati dinamičan i otvoren odnos prema samome sebi i prema drugima. To znači dati sebi i drugima šansu za poboljšanje i napredak u uzajamnoj pomoći i izgradnji.*

c) Biti udvoje

Biti udvoje ne znači samo biti zaljubljen, ljubiti se, osjećati jedan za drugoga, nego još mnogo više i prije svega uzajamno poštovanje, jer je brak savez ljubavi. »Nije to savez protiv nekoga, nego pred drugima: on angažira u uzajamnosti, da se međusobno pomognu i podrže, u lojalnosti i uzajamnoj pomoći i životu.«² Brak je velika mogućnost solidarnosti i zajedništva, koja se gradi iz dana u dan, u istini i ljubavi, ali zbog toga daje životni prostor u dinamici odnosa, kako bi se izrazio Moreno. Prema mojem mišljenju, životni je prostor sve ono što je supružima zajedničko u braku, sve ono što moraju osvajati i učiniti zajedničkim, to su temeljni odnosi koji stvaraju bazu i oazu ljubavi. To je ono više-veće-jače što oni imaju, što jedno drugome daju u ljubavi, a što svaki pojedinačno nema. U matematici $1 + 1 = 2$, au životu, u braku, u ljubavi jedan plus jedan ne čine dva nego mnogo više, čine ono što mi nazivamo zajednica i zajedništvo osoba. »Interakcija i zajedništvo dviju osoba jest nešto više i drukčije od običnog matematičkog dodavanja, više, ako se tako može reći, slični kemijskim kombinacijama različitih elemenata koji se ujedinjuju u novoj jedinici.

Brak je »gradnja« koja iziskuje potpunu angažiranost osoba, cjelovitu komunikaciju, bez zastoja i prekida, a to zahtijeva otvorenost prema partneru, zrelost, strpljivost i altruizam. Živjeti udvoje, u braku, s nadom da će se tako riješiti svi problemi svakako je vrlo loš početak koji će imati još gori svršetak, jer ništa se ne postiže automatski, jednostavno time što se živi u braku.

Ni brak ni obitelj nisu i nikada ne smiju biti svrha života, tako da se sve snage usmjere prema tome da čovjek sretno sklopi brak i utemelji svoju obitelj. Brak je tek sredstvo, način dijeljenja života te mogućnost

² GIUGLIA TORRIGIANI, *Problemi del cuore*, EP. 1962., str. 11–17, 97–105.
²⁵ Isto, str. 110.

MARIO BERTINI, »Il matrimonio come processo di evoluzione psichica«, u *Nuove questioni di psicologia*, voi. II, Ed. La Scuola, str. 127.

sreće, ljubavi i izgradnje; on je tek prvi odlučni korak udvoje, početak novoga načina života, koji za sobom ima cijeli život. Ni brak ni obitelj nisu borba udvoje u kojoj će netko dobiti a netko izgubiti, u kojoj jedna strana ima pravo a druga nema. Brak je umijeće ljubavi, a ona ovisi o umijeću života, o umijeću da budeš svoj čovjek, da budeš ono što jesi, te da uvijek težiš za boljim, u zajedničkoj izgradnji i u zajedništvu života.

Ljudi na ljubav i na brak često gledaju s različitih vidika. Biti vjeran u braku znači prije svega biti vjeran ljubavi, biti vjeran samome sebi, pa tek onda drugome, bračnom partneru. Ako istinski postoji ljubav, onda čovjek ljubi cijelim svojim bićem, sretan je u tom odnosu uzajamnog darivanja i primanja, ostaje vjeran ljubavi i to je tako normalno, jedino moguće. Ako se među bračnim drugovima stvara praznina nezadovoljstva, neiskrenosti i nekomunikacije, onda u brak ulaze druge osobe, a to je igranje ljubavi, izdava ljubavi, jer zapravo ljubavi više i nema. Izdava bračne vjernosti počinje mnogo prije negoli se u bračni život »umiješa« netko treći, još onda kada se nije živjelo u ljubavi. Nevjernost u braku očiti je znak ne-ljubavi, traženja nekoga (nečega) što se u braku nije našlo. Kada vjernost postane samo obveza i dužnost, kada se čini da je teška i nemoguća, to je znak da je u opasnosti ljubav, da je izdava ljubavi već na djelu. Kad govorimo o bračnoj nevjernosti, obično mislimo na seksualne veze i odnose izvan braka. Nije to, međutim, baš tako. Znamo, naime, da je brak zajedništvo dviju osoba, mjesto darivanja i primanja u ljubavi, i tamo gdje toga nema, već se može govoriti o nevjernosti.^^ Ako se druga osoba smatra sredstvom zabave, a ne osobom, onda se lako mijenjaju partneri, tj. sredstva zabave. Čovjek tako u drugima traži ono što sam ne posjeduje, te bježi izvan braka jer nema hrabrosti i zrelosti da se susretne sa samim sobom, sa svojom situacijom i sa svojim životnim drugom.

5. *Razvoj ličnosti u braku*

Kako smo ranije spomenuli, danas se kod mnogih na brak gleda kao na statičnu instituciju, kao na svrhu života kojom će biti riješeni mnogi problemi. *Brak kao faza razvoja ličnosti* veoma je malo prisutna u životnom shvaćanju ljudi. U tome nam može pomoći dinamična psihologija, koja čovjeka promatra kao jedinku u razvoju, kao kontinuum, pa nam tumači kako i koliko prijašnje faze razvoja mogu utjecati na brak. To je prvi put učinio Freud želeći da otkrije najdublje korijene nekih pojava, a pri tome i razloge i motive tih pojava (smetnji). Međutim, psihoanaliza se zaustavlja na adolescentima i ne proučava dalje, kao da se čovjek dalje ne razvija, kao da je već »gotov«, zreo čovjek. To bi bilo točno kada bi se čovjek promatrao samo s fiziološkog gledišta, »ali psihologija se ne

može svesti na fiziologiju.«² Kada se danas studira brak, pri tome se više pažnje poklanja djeci negoli bračnim parovima, »kao da je fiziološka zrelost završna točka razvoja ličnosti. To znači da se gotovo sva pažnja posvećuje razvoju djece, a potpuno se iz toga isključuje stalni razvoj muža i žene kao plod njihove uzajamnosti i interakcije.«³ Djetinjstvo se poima kao priprema za život, za funkciju odrasloga čovjeka, a život u braku kao svrha života, jer se nema više što postići ni čekati osim djece, njihova rasta i razvoja. Novija psihologija, posebno Erikson, govori o ciklusu života, od rođenja pa sve do starosti, dok T. Benedek govori o materinstvu i očinstvu kao fazama razvoja.

Razvoj ličnosti možemo promatrati s različitih gledišta i perspektiva kao i prema različitim kriterijima. Ovdje ćemo to učiniti u dva smjera: prvo ćemo razvoj ličnosti promatrati kao težnju, želju i potrebu za *individualizacijom* tj. kao ostvarivanje naših mogućnosti u potpunosti; zatim ćemo razvoj ličnosti promatrati kao *koheziju*, tj. kao odnos s drugima.

Prateći fiziološki razvoj djeteta, vidimo kako se iz neodređene mase razvija tijelo, koje se postupno usavršava, specificiraju se razne uloge raznih udova u organizmu. Nešto slično događa se u psihičkom razvoju. Dijete uz pomoć majke i drugih osoba polako dolazi do svoga *Ja*. Dijete to ne postiže lako, bez napora, i, što je još važnije, ne postiže samo, nego uz pomoć drugih. To izražava drugu temeljnu tendenciju društvene kohezije.⁴ Pokretačka snaga te društvene kohezije jest ljubav, jer dijete počinje život u robovanju najvećem egocentrizmu, gledajući sebe u središtu svega i smatrajući sve što ga okružuje svojim, u svojoj funkciji, dijelom samoga sebe. Kasnije tek počinje razlikovati sebe od drugih, *Ja* od *ne-ja*. Identifikacijom, socijalizacijom, školovanjem, transferom, te kroz pubertet, adolescenciju itd. dolazi do nekakvog jedinstva ličnosti. Ono »postaje jedinstvena i neponovljiva psihološka jedinica, koja napokon postavši svjesna same sebe, može slobodno ljubiti drugoga. Ona ne samo da će se znati i moći razlikovati i biti odijeljena od drugoga, nego će drugoga ljubiti u uzajamnosti darivanja i primanja.«⁵

Samo onaj tko je mirno prošao sve te faze razvoja, od neodređenosti egocentrizma do društvene kohezije, samo onaj tko je imao snage odijeliti se od drugih, čak i od roditelja, braće i sestara, te obiteljskog ozračja, da bi se potpuno ostvario, može naći druge i samoga sebe u ljubavi, koja se daruje i prima, a ne živjeti u skrivenom egocentrizmu.⁶

Do mladosti je više izražena individualnost, ali se ona postupno gubi kada se mladić ili djevojka usmjeravaju prema drugima, posebno kada

² Isto, str. 125.

³ FOOT N. N., *Matching of Husband and Wife in Phases of Development*, »Int. Soc. Ass.« X, 1956, str. 24—34.

Nuove questioni di psicologia, str. 122—130.

⁴ Isto, str. 129.

Isto, str. 130.

su potaknuti potrebom, težnjom i željom za ljubavlju. Ako je netko siguran u sebe, jedinstven i sređen, te ako komunicira sa sobom, može se mirno »uputiti« drugima, riskirati Individualnost da bi se ostvario s drugima (kohezija) u ljubavi. O tome uglavnom ovisi uspjeh ili neuspjeh bračnih odnosa, odnosno bračnog života.'

Autori Gertrude i Rubin Blanck govore o braku kao o *razvojnoj fazi u životu s obzirom na druge faze*, kao o *integraciji*, povezivanju s prijašnjim Iskustvima i kao o *kontinuiranosti* (nastavljanju razvoja), jer je čitav život, sastavljen od različitih momenata i razdoblja, povezan kao jedan lanac.*

Da bi brak bio uspješan, nužna je prije svega harmoničnost drugih, prijašnjih životnih faza, odnosno razdoblja, jer brak ne može »pokriti« sve praznine i nedostatke iz prijašnjeg života, nego mnogo toga pretpostavlja i gradi na postojećoj situaciji ličnosti.

Što se tiče integracije faza i Iskustava, brak daje novu mogućnost integriranja svih razvojnih faza prvoga (ranoga) djetinjstva, adolescencije i mladosti.^^ Ja sada bira »novi objekt«, stvara nove veze i odnose, ali ne više kao u djetinjstvu, već u jednakovrijednom odnosu, i sve to integrira u jedinstveno iskustvo ličnosti.

Kontinuiranost (nastavak razvoja) očituje se u povezivanju mladosti s plodnošću. Život se daruje i prima u ljubavi i tako se postiže određeni vrhunac darivanja i primanja da bi se i dalje u životu ponovno razvio.

G. i R. Blanck predstavljaju nam pet mogućnosti za sazrijevanje osobe:

1. Seksualni odnosi s drugom osobom koja pobjeđuje Inhibicije i tabu teme iz djetinjstva i mladenaštva. Čovjek je od samog početka seksualno biće, ali mora dugo čekati da bi biološki i fiziološki sazrio, a još više da bi sazrio psihički. Takva »čekanja«, Inhibicije, zabrane i napetosti iz djetinjstva, puberteta i adolescencije rješavaju se seksualnošću u braku.

2. Novi objektualni odnosi s drugom osobom koja više nije objekt, potreba i želja, kao što je bila majka za novorođenče, već je subjekt, druga osoba, jednaka u pravima, ali različita, pa se zato upotpunjuju u procesu darivanja i primanja.

3. Kompletiranje višega stupnja psihološke odijeljenosti od roditelja. Mogućnost izbora partnera, s kojim će se dijeliti život, svakako pomaže toj odvojenosti, autonomiji od roditelja, jer čovjek počinje živjeti u zajedništvu s osobom koja više ne pripada krugu obiteljskog porijekla.

52 LUSH GJERGJI, *Roti i femeres shqiptare në familje dhe në J^ogen*, Radosna vijest, Sarajevo 1977., str. 45–46.

R. BLANCK, G. BLANCK, *Marriage and personal development*, Columbia Univ. Press, New York 1968., str. 21–22.

^ Usp. *Nuove questioni...*, str. 133.

4. Veća mogućnost za autonomiju koja je već postignuta odvajanjem od roditelja, ali je još naglašenija u bračnoj zajednici. Biti blizu, živjeti s drugom osobom, ali ne kao s majkom ili ocem, to je novi identitet braka ili integracija iskustva.

5. Nova mogućnost identifikacije, posebno izražena u zajedničkom životu dviju osoba koje se jedna drugoj svjesno prilagođuju na mnogim područjima.**

Zbog svih tih i mnogih drugih razloga kohezija u braku nije neka nova vrsta simbioze, kao ona između djeteta i majke, već ona pomaže ostvarivanju i sazrijevanju ličnosti. Kohezija u ljubavi »oslobađa« ego-centrizma i obrambenih mehanizama pred samim sobom ili pred drugima, te tako dvoje ljudi osposobljava za veće sazrijevanje ličnosti (za individualizaciju).

Kao što je uzajamni odnos između majke i djeteta presudno važan za djetetov život, tako je kasnije važna i uzajamnost u braku, koju Erikson definira kao »odnos u kojem članovi ovise jedan o drugome da razviju svoje mogućnosti«.^^ Kao što se dijete razvija u uzajamnosti s drugima, posebno s majkom, tako se i odrasli razvijaju i sazrijevaju u specifičnoj uzajamnosti u braku,"* a to omogućuje sve veće obogaćivanje, sve veće mogućnosti komunikacije i zadovoljstva u životu. Darivanjem i primanjem u ljubavi najbolje se postiže zajedništvo života, i tako ostvaruje ravnoteža između procesa individualizacije i kohezije.

Ljubav je aktivna, kako kaže Fromm, jer se istodobno i daruje i prima, jer čovjeku omogućuje da bude i ostane ono što jest, da sačuva svoj identitet, ali i da se razvija, da se nađe u drugome. »Čini se čudno, ali je istina da u ljubavi dva bića postaju jedno, ali da ipak ostaju dva«,*" ili, kako bi se možda moglo još jasnije reći: ljubav nije fuzija dviju osoba, nego kohezija (sjedinenje) pri kojoj se zbog druge osobe osobnost ne gubi, nego se ona još više obogaćuje. Dvije različite osobe u ljubavi postaju jedno a da time nijedna ne mora ništa izgubiti od svoga. To se u Bibliji označuje riječima: bit će jedno tijelo.

U braku kao razvojnoj fazi ličnosti doći će u pitanje sposobnost da se *Ja* otvori i daruje *Drugome*. Brak je ujedno i ozbiljna kušnja i provjera ličnosti ukoliko se na neki način ugrožava njezina cjelovitost i njezina prošlost pa to onda katkada stvara i konflikte. Prvi konflikt (sukob) povezan je, kako smo već spomenuli, uz fazu individualizacije, a zatim

3» Vidi BLANCK, *nav. dj.*, str. 3 — 6; *Nuove questioni...*, str. 133 — 137.

" H. ERIKSON, *Insight and responsibility*, New York 1964., str. 231.

Nuove questioni..., str. 141; Vidi FROMM, *nav. dj.*, str. 21 — 53, posebno o darivanju i primanju u ljubavi, str. 32 — 42.

E. FROMM, *nav. dj.*, str. 35.

s raznim fazama razvoja dolaze i drugi konflikti. Opisat ću ukratko samo one najglavnije:

— *Autistička faza* — prva tri mjeseca potpune ovisnosti o majci. Dijete nije svjesno sebe, drugih i odijeljenosti od majke;

— *Faza simbioze, jedinstva djeteta i majke* (majka kao dio djeteta);

— *Faza individualizacije* (odcjepljenja) — postupno odvajanje od majke. To se smatra »psihološkim rađanjem« i pokazuje se oko treće godine života, ali se nastavlja i dalje kroz život. Ako nisu dobro tekle te tri faze (a i mnoge druge o kojima ovdje nećemo govoriti) i u njima mnogostruki faktori, bit će velikih praznina i konfliktata u životu.*" Takvih konfliktata može biti i u braku. Naime, kao što dijete u prvim godinama života smatra majku dijelom sebe, što znači da nema svoje »autonomije«, tako i u braku netko može smatrati sebe dijelom partnera ... ili može tražiti u partneru i u braku simbiozu i obranu. Podsvjesni motivi nekoga »tjeraju« da u braku traži simbiozu s majkom, što dovodi do regresije ili fiksacije, do teških konfliktata te do robovanja ili dominacije nad bračnim drugom.

Osim konfliktata u vezi s individualizacijom, ima i konfliktata povezanih s kohezijom. Tako na primjer dijete spoznaje sebe i majku kao dvije odvojene, različite stvarnosti, ali još uvijek je traži da mu služi i zadovolji njegove potrebe. Drugi su također samo zato tu da ga zadovolje. To je primarni narcizam, prijelazno razdoblje od egocentrizma prema drugima. Na žalost, i mnogi odrasli mogu još biti u toj fazi.*^ Ako je jedan od partnera fiksiran u toj fazi, smatrat će drugoga običnim »sredstvom« za zabavu, za zadovoljavanje svojih potreba, a ne osobom, pa između njih neće biti prave komunikacije ni ljubavi.

Kako se najbolje rješavaju konflikti? Prije svega upoznavanjem i priznavanjem realne situacije, samoga sebe i partnera, jer se danas ne vrednuju dovoljno problemi međuljudskih komunikacija. Mnoge su osobe rastrgane i »nesređene« i ne mogu svestrano i cjelovito komunicirati s drugima. »Između muža i žene svi kanali za komunikaciju treba da budu stalno otvoreni«,*^ jer tamo gdje je blokirana komunikacija, i najmanji problem može biti fatalan za brak i za ljubav. Sve je više »zona šutnje« ili »miniranih zona« te površnih komunikacija i odnosa, a sve manje životnog prostora za pravu komunikaciju. Što se više sužuje komunikacija, više se šire i množe konflikti i problemi. Zato se treba suočiti s pravim problemima i konfliktima, a ne samo pasivno promatrati i bespomoćno se predati pred životnim situacijama.

*" M. S. MAHLER, *Autism and Symbiosis: two extreme disturbances of identity*, u »Int. J. of Psychoan. Study of Child«, 1963., XVIII, 307 — 324; *Nuove questioni* . . ., str. 394 — 398.

Nuove questioni . . ., str. 399.

« Isto, str. 403.

Ključ — ako tako možemo reći — za rješavanje svih bračnih problema jest uzajamnost, traženje zajedničkog rješenja te iskreno ponašanje prema sebi i drugome. Ako jedan od partnera u nečemu zataji, bit će najbolje da se drugi partner još više angažira da ga »izvuče« iz te situacije, te da ne čeka pasivno da se problem s vremenom sam riješi. U tom smislu Erikson kaže da će muž biti više muž, ako uspije svoju ženu učiniti više ženom i obrnuto, jer samo dva različita bića sjedinjena u ljubavi mogu omogućiti takvo zajedništvo.**

Prava je ljubav moguća samo ako istinski postoji svestrana komunikacija, u dubini bića, u stalnom procesu rasta, razvoja života, jer ljubav nije jednom stečeno statičko stanje, već je život u potpunoj i neprekidnoj uzajamnosti.

" Isto, str. 409.